

DİLDƏ SÖZALMA PROSESİ: İNTRALİNGVİSTİK VƏ EKSTRALİNGVİSTİK SƏBƏBLƏR

Giriş. İngilis dilinin leksikasında mövcud olan alınma sözlərin söz yaradıcılığında işlənməsinin intralingvistik və ekstralingvistik səbəbləri mövcuddur. Alimlər alınmaların yaranmasının ekstralingvistik səbəblərinə coğrafi faktor və müxtəlif mədəniyyətlərin iqtisadi, sosial və siyasi integrasiyasını aid edirlər.

Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, lüğətin inkişafında ekstralingvistik amillərin əhəmiyyətinin bariz nümunəsi ingilis və fransız dilləri arasında əlaqələr olub.

Amma bununla da razılaşmaq lazımdır ki, başqa dillərdən söz almanın baş verməsi üçün müəyyən növ psixoloji ilkin şərtlər, etnocəmiyyətin yeni şüurunun proqramlaşdırılması, onun yeni sözləri qavramağa hazır olması gərkdir. Ekstralingvistik alınma faktorları ilə yanaşı, tədqiqatçılar bəzi intralingvistik faktorlar da müəyyən etmişlər. Hər bir mədəni-lingvistik təmas zonasının bu və ya digər tendensiyanın üstünlükləri ilə söz alınması üçün özünəməxsus daxili struktur səbəbləri var. Alınmalar xarici dillə bağlı hər hansı sahə ilə bu və ya digər şəkildə əlaqəli olan insanlar üçün böyük imkanlar açır.

Əsas hissə. Əcnəbi sözlərin alınması üçün intralingvistik səbəblərə aşağıdakılar daxildir:

1. resipient dilin koqnitiv bazasında olmaması səbəbindən bir obyekt və ya hadisənin adlandırılması zərurəti.
2. mövcud adın qeyri-dəqiqliyinə görə obyekt və ya hadisənin adlandırılması zərurəti.
3. resipient dildə bir ifadə bir yeni alınma sözlə əvəz edildikdə, “təsərrüfat arzusu” və ifadələrin sadələşdirilməsi.

Başqa dillərdən sözlərin alınmasının ekstralingvistik səbəbləri müəyyən lingvistik meyilləri formalaşdırır.

Alınma sözlərin ekstralingvistik səbəbləri alınma sözlərin ekstralingvistik əlaməti sayıla bilər. Belə bir xüsusiyyət, məsələn, nominasiya obyektinin özünün aktuallığı ilə əlaqəli alınma sözün mənasının əsasını təşkil edən konsepsiyanın kommunikativ aktuallığıdır.

Yerli sözlərin istifadəsinin aşağı tezliyinin necə müəyyən edildiyi də aydın deyil, bu o deməkdir ki, az istifadə olunan anlayışlar “alınma” kimi qeyd olunur.

Hər bir dildə alınmaların sayı çoxdur, lakin hələ də bütün sözləri saymaq mümkün deyil. Bunun səbəbləri əcnəbi sözlərin daim artması və dilə sonsuz daxil olması, həmçinin assimilyasiya prosesidir ki, bununla əlaqədar sözün mənşəyini müəyyən etmək asan deyil. Bu proses əcnəbi sözlərin alınma dil tərəfindən aktiv qavranılması hesabına baş verir, çünki o, sözü dil sistemindəki ən əlverişli mövqeyinə görə dəyişdirir.

Ekstralingvistik səbəblərdən biri də resipient dilində müvafiq vahidin malik olmadığı unikal konnotasiyaya malik sözlərdən istifadə etmək üçün sosial-psixoloji ehtiyacdır. [10, s. 30].

Fransız leksik vahid *boutique* – “bahalı ərazidə yerləşən, bahalı, əsasən, nadir mallar satan kiçik mağaza” – bu tip mağazaları ifadə edərkən həm neytral ingiliscə *shop* sözünü aydınlaşdırmaq, həm də konkret ticarət yerinin nüfuzunu vurğulamaq üçün istifadə olunur [10, s. 48].

Başqa dillərdən söz almanın sosial səbəbi həm də müəyyən bir dildən sözlər götürmək üçün “lingvistik moda” adlanan əcnəbi sözlərdən istifadənin prestijidir. Bəzi dilçi alimlər belə fikirdədirlər ki, nitqində əcnəbi sözlərdən istifadə edən şəxs yerli söz ehtiyatına üstünlük verəndən daha çox adresat tərəfindən tanınmağa və hörmətə layiqdir.

S.İ.Smetanina tamamilə əks fikir söyləyir, o hesab edir ki, əcnəbi leksikadan köklərinə görə qətiyyətlə milli prinsiplərlə bağlı olmayan yeni hadisələri nominasiya üçün istifadə olunur. Bu, yerli və ya əvvəllər qəbul edilmiş mənaca yaxın leksemlər arasında iyerarxik cütlərin yaranmasına səbəb olur ki, onlar ya xarici dil lüğətini sıxışdırmağa, ya da onunla sinonimik əlaqəyə girməyə çalışırlar [8, s. 152].

Əcnəbi sözün nitq praktikasına alınması və aktiv daxil olmasının digər, həm də mahiyyətinə görə sosial-psixoloji faktoru onun təyin etdiyi anlayışın kommunikativ aktuallığıdır [6, s. 28].

S.V.Maquşev və A.V.Pavlova həm də akseptor-dildə alınmaların yaranmasının ekstralingvistik səbəblərinə coğrafi faktor və müxtəlif mədəniyyətlərin iqtisadi, sosial və siyasi integrasiyasını aid edirlər.

Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, lüğətin inkişafında ekstralingvistik amillərin əhəmiyyətinin bariz nümunəsi ingilis və fransız dilləri arasında əlaqələr olub.

1066-cı ildə normanların İngiltərəni zəbt etməsindən sonra ingilis dilinə fransız dilindən xeyli söz keçmişdir, məsələn: honour – şərəf, noble – alicənab, fine – zərif, gentle – nəcib, courteous – nəzakətli, army – ordu, enemy – düşmən, battle – döyüş, war – müharibə [7, s. 157]. Amma bununla da razılaşmaq lazımdır ki, başqa dillərdən söz almanın baş verməsi üçün müəyyən növ psixoloji ilkin şərtlər, etnocəmiyyətin yeni şüurunun proqramlaşdırılması, onun yeni sözləri qavramağa hazır olması gərkdir. Ekstralingvistik alınma faktorları ilə yanaşı, tədqiqatçılar bəzi intralingvistik faktorlar da müəyyən etmişlər. Hər bir mədəni-lingvistik təmas zonasının bu və ya digər tendensiyanın üstünlükləri ilə söz alınması üçün özünəməxsus daxili struktur səbəbləri var [7].

Əcnəbi sözlərin alınması üçün intralingvistik səbəblərə aşağıdakılar daxildir: 1. resipient dilin koqnitiv bazasında olmaması səbəbindən bir obyekt və ya hadisənin adlandırılması zərurəti [5, s. 132-135]. Bu, başqa dillərdən alınma sözlərin əsas və ən çox yayılmış səbəblərindən biridir. Dildə yalnız yeni bir hadisə deyil, həm də onun adı meydana çıxır (məsələn, müasir ingilis dilində *bistro*, *gondola*, *elephant* sözləri); 2. mövcud adın qeyri-dəqiqliyinə görə obyekt və ya hadisənin adlandırılması zərurəti. İngilis dilində alınma söz yalnız oxşar mənaya deyil, həm də

¹⁸ Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyası, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. k.firuz@mail.ru

əlavə mənalara malikdir: məsələn, latınca *effluvium* yalnız ingiliscə *exhalation, emanation* – “nəfəsvermə, sızma” sözlərinin mənasını deyil, həm də “xoşagəlməz bir qoxu ilə müşayiət olunan” konnotativ mənasını daşıyır; alman dilindən götürülmüş *angst* ingilis dilində *fear* “qorxu” sözünə xas olmayan “heç bir səbəb olmadan qorxu” mənasını ifadə edir [10, s. 29]; 3. *resipient* dildə bir ifadə bir yeni alınma sözlə əvəz edildikdə, “təsərrüfat arzusu” və ifadələrin sadələşdirilməsi [9, s. 145].

Başqa dillərdən sözlərin alınmasının ekstralingvistik səbəbləri müəyyən lingvistik meyilləri formalaşdırır. Alınma sözlərin ekstralingvistik səbəbləri alınma sözlərin ekstralingvistik əlaməti sayıla bilər. Belə bir xüsusiyyət, məsələn, nominasiya obyektinin özünün aktuallığı ilə əlaqəli alınma sözün mənasının əsasını təşkil edən konsepsiyanın kommunikativ aktuallığıdır.

Leksik alınmaların yuxarıda qeyd olunan bu səbəblərinə əlavə olaraq, İ.Qrjeq “Borrowing as a Word-Finding Process in Cognitive Historical Onomasiology” əsərində xarici dil lüğətinin alınması üçün belə motivlərin olduğunu göstərir:

1) ifadələrin xüsusi çalarlarının diferensiallaşdırılması, stilistik dəyişiklikləri müəyyən etmək ehtiyacı [3]; 2) söz oyunlarına ehtiyac; 3) omonim ziddiyyətlər [4]; 4) sözlərin emosionallığının itirilməsi [4]; 5) kifayət qədər diferensiallaşmayan konseptual sahələr [4]; 6) artıq alınmış sözlərə görə alınmaların cəlbədiciliyi [2]; 7) etimoloji dublet almağın ümumi cəlbədiciliyi mümkündür [2]; 8) bir xalqın digər xalq üzərində siyasi və ya mədəni dominantlığı; 9) ikidilli cəmiyyət; 10) mənfi qiymətləndirmə və laqeyd münasibət və ya müsbət qiymətləndirmə və evfemik ifadəyə ehtiyac; 11) tərcüməçinin tənbelliyi, yaxud leksikoqrafik vasitələrin çatışmazlığı; 12) sadə ehtiyatsızlıq və ya yerli adların yaddaşda olmaması; 13) yerli sözlərin işlədilmə tezliyinin azlığı və region daxilində sözlərin dəyişikliyi.

İ.Qrjeqa bu siyahının son üç məqamına diqqət çəkərək tərcüməçi tənbelliyinin və sadə diqqətsizliyinin dilə qalıcı təsir göstərə biləcəyini iddia edir. Yeri gəlmişkən, müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, xarici leksikanın alınma səbəbləri siyahısına müəyyən bir maddə daxil edən şəxs konkret bir nümunə göstərmir. Yerli sözlərin istifadəsinin aşağı tezliyinin necə müəyyən edildiyi də aydın deyil, bu o deməkdir ki, az istifadə olunan anlayışlar “alınma” kimi qeyd olunur [1].

İngilis dilinə daxil olan alınmaların xüsusiyyətlərindən biri onların sayıdır ki, bu da digər dillərlə müqayisədə kifayət qədər çoxdur. Əsas anlayışların adları, eləcə də demək olar ki, bütün saylar köhnə ingilis dilindən qaynaqlanır, məsələn: *life and death, night and day, hot and cold* (həyat və ölüm, gecə və gündüz, isti və soyuq və s.). Çoxlu sayda feil, isim və sifət köhnə ingilis və Skandinaviya dillərindən gəlir (məsələn, *wife, sit, bring, brother, land, happy, wrong* və s.). Leksikologiya sahəsində bir çox alimlərin əsərləri ilə tanış olduqdan sonra ingilis dilinin xalqların köməyi ilə formalaşan bir dil kimi yerləşdirilə bilməyəcəyinə inanmayanların fikrini dəstəkləyirəm.

İngilis dili, başqa dillərdən fərqli olaraq, Böyük Britaniyanın daim qonşu ölkələrlə birbaşa əlaqədə olması səbəbindən söz mənimsəmək imkanına malik idi ki, bu da son nəticədə onun ərazisində əcnəbi sözlərin yayılmasına səbəb oldu. Bununla belə, dildə çoxlu sayda alınmaların olmasına baxmayaraq, modal feillər, bağlayıcılar, zərflər, demək olar ki, bütün əvəzliliklər və demək olar ki, bütün feillər, eləcə də bir çox isim dilin əsl sözləridir. Müəyyən bir dilin təsiri həmişə müxtəlif istilalar, ticarət, müharibələr və bir çox başqaları kimi tarixi faktorlarla əlaqələndirilə bilər. Bütün bu səbəblər müəyyən müddət ərzində mövcud olan şəraitdən asılı olaraq alınmaların tətbiqinin müxtəlif intensivliyinə gətirib çıxarır.

Tədqiqatçıları tədqiqat zamanı bu hadisənin şərtləri və səbəbləri, onların dəyişmə şərtləri, onların tətbiqinin müxtəlif növləri və üsulları ilə daha çox maraqlandırır. Müasir dünyada söz ehtiyatının inkişafının əsas mənbələrindən biri kimi ümumilikdə alınmalar mühüm yer tutur. Əsərin bu hissəsində lüğətin inkişafının əsas mərhələlərini, onun dolğunluğunu, həmçinin mənbə dillə alınma dil arasındakı əlaqənin xarakteri işıqlandırılacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Grzeqa J. Borrowing as a Word Finding Process in Cognitive Historical Onomasiology / Joachim Grzeqa // Onomasiology Online. – 2003. – № 4. – p. 22-42.
2. Scheler M. Der englische Wortschatz / M. Scheler. – Berlin: Schmidt, 1977.
3. Tesch G. Linguale Interferenz. Theoretische, terminologische und methodologische Grundfragen zu ihrer Erforschung / G. Tesch // Tübingen TBL Verl. G.Narr, 1978. – 302P..
4. Weinreich U. Languages in Contact Findings and Problems / U. Weinreich. – New York: Columbia University, 1953. – 588 p
5. Брейтер М.А. Процесс языкового заимствования как способ реализации коммуникативных потребностей в рамках межкультурного взаимодействия / М.А.Брейтер // Лингвокогнитивные проблемы коммуникации. – М., 1997. – С. 49–65.
6. Крысин Л.П. Лексическое заимствование и калькирование в русском языке последних десятилетий / Л.П.Крысин // Вопросы языкознания. – 2002. – №6. – С. 27–34.
7. Мангушев С.В. Экстралингвистическая и внутривербальная обусловленность языкового контакта / С.В.Мангушев, А.В.Павлова // Вестник ОГУ. – 2004. – С. 157–160.
8. Сметанина С.И. Медиа-текст в системе культуры: динамические процессы в языке и стиле журналистики конца XX века / С.И.Сметанина. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 2002. – 382 с.
9. Ферм Л. Особенности развития русской лексики в новейший период (на материале газет) / Л.Ферм // Studia Slavica Upsalensia. – Uppsala, 1994. – p. 33.
10. Черемисина Т.И. Функциональный аспект неассимилированных заимствований в современном английском языке / Т.И.Черемисина // Сборник научных трудов / Московский ордена Дружбы народов государственный педагогический институт иностранных языков имени М. Тереза. – М., 1983. – Вып.212. – 124 с.

Аçar sözlər: sözlərmə, ingilis, dil, ekstralingvistik, intralingvistik

Ключевые слова: лексика, английский язык, язык, экстралингвистический, интралингвистический

Key words: vocabulary, English, language, extralinguistic, intralinguistic

Xülasə

İngilis dilində alınmaların sayı çoxdur, lakin hələ də bütün sözləri saymaq mümkün deyil. Bunun səbəbləri əcnəbi sözlərin daim artması və dilə sonsuz daxil olması, həmçinin assimilyasiya prosesidir ki, bununla əlaqədar sözün mənşəyini müəyyən etmək asan deyil. Bu proses əcnəbi sözlərin alınma dil tərəfindən aktiv qavranılması hesabına baş verir, çünki o, sözü dil sistemindəki ən əlverişli mövqeyinə görə dəyişdirir. İngilis dilinin leksikasında mövcud olan alınma sözlərin söz yaradıcılığında işlənməsinin intralingvistik və ekstralingvistik səbəbləri mövcuddur. Ekstralingvistik səbəblərdən biri də resipient dilində müvafiq vahidin malik olmadığı unikal konnotasiyaya malik sözlərdən istifadə etmək üçün sosial-psixoloji ehtiyacdır.

Başqa dillərdən söz almanın sosial səbəbi həm də müəyyən bir dildən sözlər götürmək üçün "lingvistik moda" adlanan əcnəbi sözlərdən istifadənin prestijidir. Bəzi dilçi alimlər belə fikirdəirlər ki, nitqində əcnəbi sözlərdən istifadə edən şəxs yerli söz ehtiyatına üstünlük verəndən daha çox adresat tərəfindən tanınmağa və hörmətə layiqdir. Əcnəbi sözün nitq praktikasına alınması və aktiv daxil olmasının digər, həm də mahiyyətinə görə sosial-psixoloji faktoru onun təyin etdiyi anlayışın kommunikativ aktuallığıdır.

Языковой процесс: внутрязыковые и экстралингвистические причины**Резюме**

Количество заимствований в английском языке велико, но все слова сосчитать все равно невозможно. Причинами этого являются постоянное увеличение и бесконечное внедрение в язык иностранных слов, а также процесс ассимиляции, из-за которого непросто определить происхождение слова. Этот процесс происходит благодаря активному восприятию иностранных слов изучаемым языком, поскольку он меняет слово по наиболее выгодному его положению в языковой системе. Существуют внутрилингвистические и экстралингвистические причины использования заимствований в лексике английского языка. Одной из экстралингвистических причин является социально-психологическая потребность в использовании слов с уникальными коннотациями, не имеющими соответствующей единицы в языке-реципиенте.

Социальной причиной заимствования слов из других языков является также престиж использования иностранных слов, который называется «лингвистической модой» заимствовать слова из того или иного языка. Некоторые лингвисты придерживаются мнения, что человек, употребляющий в своей речи иностранные слова, больше заслуживает признания и уважения со стороны адресата, чем тот, кто предпочитает местную лексику. Еще одним социально-психологическим фактором усвоения и активного включения иностранного слова в речевую практику является коммуникативная значимость определяемого им понятия.

Language process: intralinguistic and extralinguistic causes**Summary**

The number of borrowings in English is large, but it is still impossible to count all the words. The reasons for this are the constant increase and endless introduction of foreign words into the language, as well as the process of assimilation, due to which it is not easy to determine the origin of the word. This process occurs due to the active perception of foreign words by the target language, because it changes the word according to its most favorable position in the language system. There are intralinguistic and extralinguistic reasons for the use of loanwords in the lexicon of the English language. One of the extralinguistic reasons is the socio-psychological need to use words with unique connotations that do not have a corresponding unit in the recipient language.

The social reason for borrowing words from other languages is also the prestige of using foreign words, which is called "linguistic fashion" to borrow words from a particular language. Some linguists are of the opinion that a person who uses foreign words in his speech deserves to be recognized and respected by the addressee more than one who prefers the local vocabulary. Another socio-psychological factor of the acquisition and active inclusion of a foreign word in speech practice is the communicative relevance of the concept defined by it.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva